

Re-reading the Story of Iblis in the Holy Quran

Hamidreza Imanifar¹

Assistant Professor, Department of Psychology, Faculty of Educational Sciences and Psychology,
Payame Noor University of Tehran, Tehran, Iran. imanifar@pnu.ac.ir

Abstract

This study examines the story of Iblis in the Holy Quran, with a focus on re-reading the event of “Prostrate yourselves before Adam” (*usjudū li-Ādam*). It seeks to clarify the relationship between the Divine command, the status of Adam (peace be upon him), and the nature of Iblis’s rebellion. The main subject of the article is to analyze how this pivotal event in the sacred text should be understood and to explore its implications for comprehending the system of human misguidance. The author argues that conventional readings have been overly simplistic. For a more accurate understanding, attention must be paid to the linguistic structure of the verses—particularly the syntactic function of the preposition “*lām*” in the phrase “*li-Ādam*”—and the monotheistic logic governing the Quran. From this perspective, the article’s fundamental concern is not merely recounting a historical narrative, but uncovering the underlying theological truth within the command to prostrate and recognizing Iblis’s ontological position within the Divine system of testing. In this way, the subject is elevated from a historical account to a conceptual and theological analysis. The story is shown to carry a foundational model for understanding servitude (*ubūdiyya*), free will, the existential structure of human beings, and the role of evil in the Quranic cosmology of creation. The primary objective of the article is to provide a systematic re-reading of the story of Iblis and to precisely explain the truth of the event “Prostrate yourselves before Adam” in light of Quranic teachings, such that the position of Satan in the system of human misguidance and his relationship with the Divine Will becomes clear. The author aims to demonstrate that, through linguistic and semantic analysis, this narrative can be reformulated in a way that is fully consistent with *al-Tawḥīd al-Aʿfali* (Unity of Divine Acts) and the Divine Attributes, moving away from reductionist interpretations. On another level, the article seeks to prove that Satan, in the Quranic semantic framework, is not an independent entity co-equal with the Divine Will, but rather a subordinate and functional element within the system of human examination. Consequently, re-reading this story leads to a deeper understanding of the relationship between rationality, servitude, Divine wisdom, and the mechanisms of human misguidance, while opening new horizons in the theology of evil. The central research question of the

Cite this article: Imanifar, H.R. (2026). Re-reading the Story of Iblis in the Holy Quran. *Studies of Qur'anic Sciences*, 8(1), p. 117-140. <https://doi.org/10.22081/jqss.2026.74139.1427>

Received: 2025-10-07 ; **Revised:** 2025-12-14 ; **Accepted:** 2025-01-08 ; **Published online:** 2026-03-30

Type of article: Research Article

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

article is: How should the Divine command “*Prostrate yourselves before Adam*” be interpreted in the Quran? Does this command refer to direct prostration to Adam himself as the object of worship (*masjūd fi nafsih*), or was Adam merely the cause and occasion for a monotheistic prostration directed toward the Divine Essence? Alongside this, another key issue is raised: What is the nature of Iblis’s disobedience? Is it merely a practical act of defiance, or should it be understood as an epistemological protest and opposition to the wisdom of the Creator? Furthermore, the article asks what role Satan plays in the mechanism of human misguidance, and whether his presence is a necessary condition for the realization of the Divine test, or whether he merely acts as a catalyst for the manifestation of humanity’s internal weaknesses. It also examines the relationship between the terms “Satan” (*Shayṭān*) and “Iblis,” and whether “Shaytan” can be understood as a functional title extending beyond the person of Iblis to include him and his followers. The research method employed is descriptive-analytical, based on a structural semantic approach. By focusing on relevant Quranic verses, critiquing previous interpretations, and conducting linguistic analyses—especially examining the function of the preposition “*lām*” in “*li-Ādam*”—the author has attempted to reconstruct the precise meaning of the Divine command within its Quranic context. In addition to linguistic structures, the study uses semantic alignment with Divine perfections such as wisdom and absolute monotheism to ensure the final interpretation is consistent with theological and rational principles. The research also adopts an etymological approach to the vocabulary of revelation, examining the semantic network of Iblis, Satan, and his progeny, and through this process, presents a coherent formulation of the system of evil in the Quran. The findings of the study show that the Divine command in the event of “Prostrate yourselves before Adam” does not mean prostration to a created being, but rather constitutes an obligation to prostrate before the Lord in gratitude for the manifestation of Divine power in the creation of humanity. According to this reading, Adam (peace be upon him) is not the object of prostration; he is merely the cause and occasion for this monotheistic act of worship. This is because the preposition “*lām*” here indicates causality (*sababiyya*). This finding rejects traditional theories such as prostration of greeting (*sujūd al-taḥiyya*) and strongly emphasizes the oneness of the direction of worship. Another key finding is that Iblis’s rebellion was not a simple behavioral disobedience, but an epistemological coup against the wisdom of the Creator and an insistence on the primacy of matter over the Divine Will. The findings also indicate that human fallibility originates from an internal and structural weakness (the *nafs al-ammara* – the commanding self), and that Iblis only plays the role of an external catalyst. Therefore, the human test is fundamentally designed independently of Iblis’s presence. Finally, it is established that “Satan” is not an independent ontological force, but a functional title for the intellectual current and spiritual progeny of Iblis, who seek to prove that God’s decree in creating humanity was mistaken. In conclusion, the article maintains that re-reading the story of Iblis based on linguistic and structural analysis yields a more coherent understanding of the relationship between God, humanity, and Satan. The event of “Prostrate yourselves before Adam” is in fact an invitation to prostrate before the Lord, in which Adam serves as the medium for the manifestation of this monotheistic worship. Moreover, through his defiance, Iblis became the initiator of an epistemological confrontation with Divine wisdom. The term “Satan” is a functional name for his seductive

current and that of his followers. Accordingly, the system of evil in the Quran is entirely subordinate and possesses no independence vis-à-vis the Divine Will. Therefore, the story of Iblis serves as a lesson for understanding pure servitude, the central role of free will, and the truth that no force can escape the sovereignty of the Lord's Lordship.

Keywords: Prostration, Iblis, Commanding Self (*Nafs Ammāra*), Satan, Divine Attributes, Adam (peace be upon him).

قراءة جديدة لقصة إبليس في القرآن الكريم

حميد رضا إيماني فر

أستاذ مساعد، قسم علم النفس، كلية العلوم التربوية وعلم النفس، جامعة بيام نور طهران، طهران، إيران. imanifar@pnu.ac.ir

الملخص

تهدف هذه الدراسة إلى تقديم قراءة شاملة لقصة إبليس، عبر تحليل حقيقة واقعة «اشجُدوا لآدم» وتبيين مكانة الشيطان في نظام إضلال الإنسان في القرآن الكريم. اعتمد البحث المنهج الوصفي - التحليلي والمنظور السيميائي (الدلالي) النبوي، مع التركيز على التحليل النحوي لحرف الجر «اللام» ومطابقتها لصفات الكمال الإلهية. وتشير النتائج المحورية إلى أن الأمر الإلهي لم يكن أمراً بالسجود للمخلوق، بل كان تكليفاً بالسجود للذات الإلهية المقدسة شكراً لتجلي القدرة في خلق الإنسان؛ وبناءً عليه، واستناداً إلى «لام السببية»، لم يكن آدم مسجوداً له، بل كان سبباً ودافعاً لهذه العبادة التوحيدية الخالصة. وفي هذه القراءة، لا يُفسَّر عصيان إبليس بوصفه مجرد تمرد سلوكي بسيط، بل هو «انقلاب معرفي» ضد حكمة الصانع، وإصراراً على أصالة المادة في مقابل إرادة الرب. كما يبين البحث أن قابلية الإنسان للخطأ نابعة من ضعف بنوي (النفس الأمارة)، وأن إبليس لا يؤدي في هذا السياق إلا دور «العامل المحفز» والميسر؛ ومن ثم فإن قصة الخلق واختبار «لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» قد ضمنت في الأصل بشكل مستقل عن وجود إبليس، وكانت تستمر حتى لو لم يكن موجوداً. وفي هذا السياق، ومن خلال تتبع اشتقاق مفردات الوحي، يتضح أن «الشيطان» ليس وجوداً مستقلاً، بل هو «عنوان وظيفي» لإبليس وأتباعه الذين يسعون في قالب تنظيم فكري (ذرية معنوية) إلى إثبات خطأ التدبير الإلهي زيفاً. تخلص المقالة، عبر نفي الرؤى التقليدية مثل «سجود التحية» أو «اعتبار آدم قبلة»، إلى تقديم تبيين متنسق لنظام العبودية والمكانة التبعية لقوى الشر.

الكلمات المفتاحية: السجود، إبليس، النفس الأمارة، الشيطان، الصفات الذاتية، آدم(ع).

استناداً إلى هذه المقالة: إيماني فر، حميد رضا (٢٠٢٦). قراءة جديدة لقصة إبليس في القرآن الكريم. *دراسات علوم القرآن*، ١٨(١)، ص ١١٧-١٤٠. <https://doi.org/10.22081/jqss.2026.74139.1427>

تاريخ الإستلام: ٢٠٢٥/١٠/٠٧؛ تاريخ التعديل: ٢٠٢٥/١٢/١٤؛ تاريخ القبول: ٢٠٢٦/٠١/٠٨؛ تاريخ الإصدار: ٢٠٢٦/٠٣/٣٠

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

<https://jqss.isca.ac.ir/>

بازخوانی داستان ابلیس در قرآن کریم

حمیدرضا ایمانی فر

استادیار، گروه روانشناسی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه پیام نور تهران، تهران، ایران. imanifar@pnu.ac.ir

چکیده

این پژوهش با هدف بازخوانی جامع داستان ابلیس، به واکاوی حقیقت واقعه‌ی «اسْجُدُوا لِآدَمَ» و تبیین جایگاه شیطان در نظام گمراهی انسان در قرآن کریم می‌پردازد. تحقیق حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد معناشناسی ساختارگرا، بر تحلیل نحوی حرف جر «لام» و انطباق آن با صفات کمالیه‌ی الهی تمرکز یافته است. یافته‌های محوری نشان می‌دهد که فرمان الهی، نه دستوری برای سجده بر مخلوق، بلکه تکلیفی برای سجده به ذات اقدس الهی به شکرانه‌ی تجلی قدرت در آفرینش انسان بوده است؛ لذا بر اساس «لام سببیت»، آدم نه مسجود، بلکه سبب و بهانه‌ی این عبادت منحصرأ توحیدی است. در این بازخوانی، عصیان ابلیس نه یک نافرمانی رفتاری ساده، بلکه کودتای معرفتی علیه حکمت صانع و پافشاری بر اصالت ماده در برابر اراده‌ی پروردگار تبیین می‌گردد. همچنین پژوهش نشان می‌دهد که خطاپذیری انسان ناشی از ضعف ساختاری (نفس اماره) است و ابلیس در این میان تنها نقش کاتالیزور و تسهیل‌گر را ایفا می‌کند؛ ازاین‌رو، داستان آفرینش و آزمون «لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»، اصالتاً مستقل از وجود ابلیس طراحی شده و بدون حضور او نیز تداوم می‌یافت. در همین راستا، با تبارشناسی واژگان وحی روشن می‌شود که شیطان نه یک وجود مستقل، بلکه عنوانی عملکردی برای ابلیس و پیروان اوست که در قالب یک تشکیلات فکری (ذریه معنوی)، به دنبال اثبات پنداری خطای تدبیر الهی هستند. این مقاله با نفی دیدگاه‌های سنتی همچون سجده‌ی تحیت یا قبله‌انگاری، تبیینی منسجم از نظام بندگی و جایگاه تبعی قوای شر ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: سجده، ابلیس، نفس اماره، شیطان، صفات ذاتی، آدم (ع).

استناد به این مقاله: ایمانی فر، حمیدرضا (۱۴۰۵). بازخوانی داستان ابلیس در قرآن کریم. *مطالعات علوم قرآن*، ۱۸(۱)، ص ۱۱۷-۱۴۰. <https://doi.org/10.22081/jqss.2026.74139.1427>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۵؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۹/۲۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۸؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

© ۱۴۰۵ / نویسندگان دارنده‌ی حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

در هندسه‌ی معرفتی قرآن کریم، توحید در بندگی، بنیادین‌ترین اصل و غایت خلقت جن و انس است (ذاریات، ۵۶). در این نظام یکپارچه، سجده به‌عنوان نماد غایی خضوع و فقر وجودی، حریمی است که قرآن با قاطعیت تمام، ورود هرگونه غیر را به آن ممنوع کرده و آن را حق انحصاری خداوند می‌داند (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۲۳۵؛ ابن‌فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۱۳۳). با این حال، گزارش واقعه‌ی خلقت آدم و فرمان الهی مبنی بر سجده‌ی فرشتگان (بقره: ۳۴)، پارادوکسی ظاهری را در برابر پژوهشگران قرار داده است که قرن‌هاست کانون تضارب آرای مفسران، متکلمان و عرفا بوده است. مسئله اصلی اینجاست که اگر سجده، بر اساس محکومات قرآنی، مختص خالق است (فصلت، ۳۷)، چگونه می‌توان فرمان به سجده بر یک مخلوق حادث (آدم) را تبیین کرد، بدون آنکه به تناقض در تشریح یا نقض اصل توحید منجر شود؟ تفاسیر کلاسیک برای گریز از این بن‌بست، غالباً به تأویلاتی از قبیل «نظریه‌ی سجده‌ی تحیت» و «نظریه‌ی قبله‌انگاری» روی آورده‌اند که با ساختار کلان توحید در قرآن چالش ایجاد می‌کنند. پژوهش حاضر بر این فرضیه استوار است که تشتت آرای مفسران در گذشته، تا حد زیادی ناشی از غفلت نسبت به ظرافت‌های نحوی حرف جر «لام» در ترکیب «لآدم» است. بر اساس قواعد علم نحو، «لام» در این آیه از نوع «لام سببیت و تعلیل» است (ابن‌هشام، ۱۴۰۵ق، ص ۲۴۸)؛ این رویکرد، تعارض ظاهری میان توحید در بندگی و فرمان به سجده را مرتفع می‌سازد. ضرورت این تحقیق در آن است که با بازخوانی ساختار واژگانی وحی، تبیین می‌کند که اساساً موضوع سجده‌ی ابلیس بر آدم مطرح نبوده است؛ بلکه ابلیس در یک تقابل کلامی و وجودی، مستقیماً از سجده برای خداوند استکاف ورزید. او با «ابا و استکبار»، نه در برابر بشر، بلکه در برابر «اراده و حکمت صانع» و سجده بر خداوند متعال قد برافراشت. نوآوری این مقاله در آن است که با تکیه بر واکاوی «لام سببیت و تعلیل» و بازخوانی سیستمی مفاهیم سجده، ابلیس و شیطان در کل ساختار قرآن، نشان می‌دهد که مسجود حقیقی در تمامی لحظات صحنه‌ی خلقت، منحصرأ «الله» بوده است. بنابراین، ملائکه نه به آدم (به‌عنوان غایت سجده)، بلکه به خداوند به‌سبب تجلی قدرت و علم الهی در آدم، سجده‌ی شکر و بندگی به‌جای آوردند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۸۹). این رهیافت، ضمن صیانت از اصل انحصار مطلق سجده برای ذات حق، کفر ابلیس را از یک خطای رفتاری ساده به یک «کودتای معرفتی» علیه کمال تدبیر الهی بازتعریف می‌کند. در این قرائت، عصیان ابلیس نه نافرمانی در یک پروتکل تشریفاتی، بلکه اعلام علنی این ادعا بود که نظام خلقت فاقد حکمت کامل است.

۲. چارچوب نظری

بررسی سیر تطور آرا پیرامون ماهیت عصیان ابلیس و پارادوکس فرمان به سجده بر غیرخدا، نشان‌دهنده‌ی

دو جریان عمده‌ی فکری در میراث مکتوب اسلامی است. در این پژوهش، با نگاهی مسئله‌محور، صرفاً بر رویکردهای زبان‌شناختی و تفسیری-کلامی تمرکز شده است؛ چراکه هدف اصلی مقاله، بازخوانی متن وحی بر اساس قواعد نحوی و نظام صفات باری تعالی است. لذا از ورود به مشرب‌های عرفانی و پدیدارشناسی‌های صوفیانه -که با رویکردی غیرمتنی، واقعه را به درامی وجودی و تقابل عشق و حکم بدل می‌کنند- به دلیل خروج از روش‌شناسی قرآن‌بسنده و به‌منظور حفظ تمرکز بر ساختار زبانی توحید، احتراز گشته است.

۲-۱. مفهوم‌شناسی

در رهیافت‌های واژه‌شناختی معاصر، تلاش بر این است که مفاهیم قرآنی از تفاسیر عرفی به سمت حقایق و حیانی سوق داده شوند.

۲-۱-۱. سجده

تحلیل ماهیت سجده (خضوع ذاتی): راغب اصفهانی سجده را به «خضوع و تذلل» معنا کرده و آن را به دو بخش سجده‌ی ارادی (مختص انسان) و سجده‌ی تسخیری (مختص کل موجودات) تقسیم می‌کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۹۶). برخی دیگر با تعمیق این معنا، سجده را «نهایت خضوع» می‌دانند که در نظام تکوین، جز برای آفریدگار متصور نیست و سجده در حقیقت لغوی خود، یک «انقیاد تکوینی» است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۲۲۵). بر این اساس، وقتی سجده «غایت خضوع» باشد، از نظر منطق لغوی، تخصیص آن به موجودی که خود در ذات خویش فاقد قدرت است (آدم)، یک تناقض معنایی ایجاد می‌کند.

۲-۱-۲. حرف لام

کارکرد حرف «لام» و نفی مسجودیت آدم: در تأیید نظریه‌ی سجده به خدا به‌سبب آدم، برخی گفته‌اند: حقیقت سجده، توجه به مقام عظمت و ربوبیت است؛ لذا در فرمان «اسْجُدُوا لِآدَمَ»، حرف «لام» نه برای «انتهای غایت» (سجده به‌سوی آدم)، بلکه می‌تواند برای بیان «مظهریت» باشد (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۵، ص ۵۴). این دیدگاه لغوی، نظریه‌ی پژوهش حاضر را تقویت می‌کند که آدم صرفاً محراب تجلی بوده است، نه غایت تجلی.

۲-۱-۳. ابلیس

انقطاع از توحید: واژه‌ی ابلیس از ریشه‌ی «ابلاس» به معنای اندوه ناشی از ناامیدی است. ابن‌منظور بیان می‌کند که ابلیس به این دلیل به این نام خوانده شد که از رحمت خدا مأیوس گشت (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص ۳۰). اما قاموس قرآن، این یأس را ناشی از یک خطای محاسباتی می‌داند. ابلیس با تمرکز بر

«ماده» (خاک) و غفلت از معنی (روح الهی)، در واقع از درک توحید در ساحت فعل الهی بازماند. از این منظر، ابلیس نه یک موحد عاشق، بلکه یک متحجر مادی‌گرا بود که نتوانست سجده برای خدا را در آینده‌ی خلقت آدم ببیند (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۲۶).

۲-۲. تبیین «سجده‌ی شکر و طاعت» در منابع تفسیری

برخی مفسران برجسته برای حل پارادوکس مذکور، جهت اصلی سجده را ذات حق دانسته و آدم را صرفاً سبب این اقدام تلقی کرده‌اند. فخر رازی تصریح می‌کند که اگرچه ظاهر آیه «لآدم» است؛ یعنی سجده برای آدم بوده است، اما در حقیقت، این سجده برای خداوند (لله) و به‌منظور شکرانه‌ی خلق چنین موجود شگفت‌انگیزی بوده است؛ لذا آدم در اینجا در حکم «محراب» یا «قبله» است و مسجود حقیقی تنها خداست (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۲۱۳). همچنین فیض کاشانی با رویکردی مشابه، این سجده را «خضوع برای خدا و اطاعت امر او» می‌داند که به‌مناسبت خلقت انسان صورت گرفته است (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۱۱).

۳-۲. رهیافت‌های تفسیری؛ واکاوی جهت‌مندی سجده (از تحیت عرفی تا قبله‌انگاری)

در تاریخ تفسیر، مواجهه با فرمان «اسْجُدُوا لآدَمَ» به دلیل تعارض ظاهری با اصل انحصار سجده برای خداوند (بر اساس آیاتی نظیر فصلت، ۳۷)، منجر به شکل‌گیری سه جریان تفسیری عمده شده است که هر یک به نحوی، در تلاش برای حل این پارادوکس بوده‌اند.

۳-۲-۱. نظریه سجده‌ی تحیت و تکریم (رویکرد کلامی - سنتی)

بسیاری از مفسران پیشین برای صیانت از حریم توحید، ماهیت این سجده را «تکریم و ابراز طاعت» دانسته‌اند؛ چراکه سجده‌ی عبادی تنها مختص خداوند است (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۵۱۲).

زمخشری این سجده را «به‌خاطر آدم» (لأجل آدم)، اما «برای خدا» (لله عزّوجل) قلمداد کرده و آن را با سجده‌ی برادران یوسف مقایسه می‌کند تا نشان دهد آدم در اینجا به‌منزله‌ی «قبله» بوده است (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۲۷).

فخر رازی در تفسیر کبیر، ضمن تفکیک میان معنای لغوی و شرعی سجده، مطرح می‌کند که این فعل یا به معنای «تواضع و انحناء» (خم‌شدن) بوده است و یا اینکه آدم در جایگاه «محراب» قرار گرفته تا فرشتگان در برابر او، خداوند را سجده کنند (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۲۱۳). در نقد این دیدگاه باید گفت که در لسان وحی، واژه‌ی «سجده» دارای حقیقت شرعی در معنای غایت خضوع عبادی است و تقلیل آن به یک عرف تشریفاتی، با اصالت واژگانی قرآن در تضاد است (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۵، ص ۶۷).

۳-۲. نظریه‌ی آدم به‌مثابه قبله (رویکرد وجودشناختی)

برخی مفسران متأخر، با نگاهی دقیق‌تر، آدم را نه موضوع سجده، بلکه «قبله» (مسجوداًلیه) معرفی کرده‌اند (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۵۰۹). علامه طباطبایی ضمن ردّ نگاه‌های صرفاً عرفی، معتقد است سجده‌ی ملائکه در واقع خضوع در برابر مقام «خلافة‌اللهی» بود. از نظر ایشان، مسجود حقیقی خداست و آدم تنها واسطه و «قبله»‌ای است که کمالات الهی در او تجلی یافته است. او تأکید می‌کند که سجده بر آدم، در حقیقت سجده بر آن «روح الهی» («نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي») بوده که در کالبد بشر دمیده شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۸، ص ۲۰). این رویکرد نیز با چالش‌های صفاتی روبه‌روست؛ زیرا پذیرش سجده بر غیر (حتی به‌عنوان قبله)، با صفات ذاتی پروردگار، نظیر حکمت، صدق و نزاهت از شریک، در تعارض است؛ چراکه خداوند حکیم هرگز به شرک - که «ظلمی عظیم» است (لقمان: ۱۳) - حتی در قالب آزمایش فرمان نمی‌دهد (مطهری، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۴۵).

۳-۳. نظریه «سجده بر نور و تجلی» (رویکرد اشراقی و نوین)

طنطاوی در *التفسیر الوسیط*، به جنبه‌ی آزمایشی بودن این فرمان اشاره می‌کند و آن را ابزاری برای تمایز میان «مطیع» و «مستکبر» می‌داند، بدون آنکه آدم را دارای اصالت در مسجودیت بداند (طنطاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۵، ص ۲۵۰).

۴-۲. مطالعات نوین و معناشناسی ساختارگرا: واکاوی نظام‌مند توحید

در دهه‌های اخیر، پژوهش‌های قرآنی از رویکردهای جزءنگر به سمت تحلیل‌های سیستماتیک و ساختارگرا حرکت کرده‌اند. این مطالعات بستر مناسبی را برای اثبات «انحصار سجده» فراهم می‌آورند. رهیافت معناشناختی توشی هیکو ایزوتسو (۱۳۶۸، ص ۹۸) در اثر مرجع خود خدا و انسان در قرآن، با استفاده از روش تحلیل شبکه‌ای کلمات، معتقد است که مفاهیم قرآنی دارای یک «هسته‌ی مرکزی» هستند که تمام واژگان دیگر حول آن انتظام می‌یابند. در منظومه‌ی او، «الله» کانون غایی نظام است. ایزوتسو واقعه‌ی سجده را نه یک داستان تاریخی، بلکه تقابل دو کانون معرفتی «استکبار» و «اسلام» (تسلیم) می‌داند. او استدلال می‌کند که در جهان‌بینی قرآن، هرگونه خضوعی که هدفش غیر از الله باشد، ساختار معنایی توحید را متلاشی می‌کند. این دیدگاه، در «دکترین توحیدی»، هرگونه استثناء در سجده را محلّ نظم نظام‌مند قرآن می‌داند.

۴-۱. رویکرد ساختارگرایی و انسجام متن (نصر حامد ابوزید و مستنصر میر)

مستنصر میر در پژوهش‌های خود پیرامون نظم قرآن، بر این باور است که آیات قرآن دارای یک وحدت ارگانیک هستند. بر این اساس، دستور به سجده بر آدم نمی‌تواند با صدها آیه‌ی دیگر که سجده را منحصرأ

حق خدا می‌دانند، در تضاد باشد (میر، ۱۹۸۶، صص ۳۴-۳۸). همچنین نصر حامد ابوزید (۲۰۰۳، صص ۱۱۲) در تحلیل گفتمان وحی، معتقد است که زبان قرآن در واقع‌ی خلقت، زبانی نمادین برای بیان حقایق قدسی است. از این منظر، سجده بر آدم در واقع خضوع ملائکه در برابر اراده و قدرت خداوند است که در خلقت انسان تجلی یافته، نه خضوع در برابر کالبد مادی بشر.

۲-۴-۲. تحلیل پاتریشیا کرون و تبارشناسی مفاهیم

پاتریشیا کرون (۲۰۱۰، صص ۴۵) در مطالعات خود درباره‌ی ریشه‌های توحید در سنت سامی بیان می‌کند که مفهوم «سجده» در قرآن بازتعریف شده است تا هرگونه شائبه‌ی شرک رایج در ادیان پیشین (مانند سجده بر ملوک یا نیمه‌خدایان) را از بین ببرد. او معتقد است که قرآن با انحصاری کردن سجده برای الله، یک انقلاب معرفتی ایجاد کرد. این یافته با استدلال صفات ذاتی (عدل و حکمت) همسو است؛ بدین معنا که خداوند هرگز به «ظلم عظیم» (شرک) فرمان نمی‌دهد.

۳-۴-۲. رویکرد سنت‌گرایانه سید حسین نصر

وی در اثری با عنوان «مطالعه قرآن»^۱، با بررسی آیه ۳۴ سوره بقره، اشاره می‌کند که سجده‌ی ملائکه در واقع سجده بر «تجلی الهی» در مرکز وجودی انسان است. او تأکید می‌کند که از منظر مابعدالطبیعی‌ی اسلامی، سجده بر غیر خدا اساساً «محال منطقی» است؛ چراکه موجود ممکن الوجود (مخلوق) هیچ عظمتی از خود ندارد که شایسته‌ی سجده باشد (نصر و همکاران، ۲۰۱۵، صص ۱۸).

۵-۲. جمع‌بندی و استنتاج از پیشینه پژوهش

با مرور جریان‌های چهارگانه‌ی فوق (لغوی، تفسیری، عرفانی و ساختارگرا)، می‌توان دریافت که واقع‌ی سجده در قرآن همواره به‌عنوان یک چالش معرفتی میان «انحصار توحید» و «فرمان سجده بر غیر» مطرح بوده است.

- در رویکرد لغوی و نوین، بر این حقیقت تأکید شده است که سجده غایت خضوع است و ساختار قرآن اجازه نمی‌دهد این غایت برای موجودی فاقد قدرت ذاتی (مخلوق) صرف شود.
- در رویکرد تفسیری، مفسران با عدول از معنای حقیقی سجده (تبدیل آن به تحیت) یا در نظر گرفتن آدم به‌عنوان قبله، سعی در حل پارادوکس داشته‌اند که هر دو نگاه با چالش‌های نحوی و ساختاری روبه‌رو است.
- در رویکرد عرفانی، اگرچه به انحصار سجده توجه شده، اما با رمانتیک‌سازی رفتار ابلیس، از ماهیت استکباری و «کودتای معرفتی» او غفلت شده است.

آنچه در تمامی این پیشینه‌ها مغفول مانده، تحلیل دقیق ساختار زبان‌شناختی فرمان در پیوند با صفات ثابتی همچون «حکمت» و «صدق» الهی است. پیشینه‌ها نشان می‌دهند که محققان همواره کوشیده‌اند واقعه را با توجیه معنای سجده حل کنند؛ اما پژوهش حاضر با تغییر پارادایم، بر این باور است که مسئله نه در واژه‌ی «سجده»، بلکه در فهم نقش حرف جاره‌ی «لام» نهفته است. بر این اساس، یافته‌های این تحقیق در بخش‌های آتی نشان خواهد داد که چگونه با تکیه بر «لام سببیت» و بررسی کلمات مرتبطی مانند «سجود»، «آدم»، «ابلیس» و صفات ذاتی خداوند سبحان، می‌توان نشان داد که سجده‌ی فرشتگان عبادتی محض برای پروردگار و به شکرانه‌ی خلقت آدم بوده است؛ تحلیلی که نه تنها با محکمت توحیدی سازگار است، بلکه کفر ابلیس را نیز به‌عنوان یک استکبار سیستماتیک علیه حکمت صانع بازتعریف می‌کند.

۳. روش تحقیق

روش تحقیق حاضر بر پایه‌ی روش توصیفی-تحلیلی با رویکرد معناشناسی ساختارگرا بنا شده است. در این پژوهش، با استناد به منابع کتابخانه‌ای و بررسی آیات قرآن کریم، تلاش شده است تا با عبور از پیش‌فرض‌های کلامی سنتی، واقعه‌ی سجده‌ی ملائکه بازخوانی شود. ابزار اصلی تحلیل در این تحقیق، واکاوی دقیق ساختار زبان‌شناختی وحی، به‌ویژه نقش نحوی حرف جاره‌ی «لام» در ترکیب «لاآدم» و تطبیق آن با محکمت توحیدی قرآن است. پژوهش با تکیه بر اصل «انسجام متن»، آیات مربوط به انحصار سجده را در تقابل با فرمان سجده در ماجرای خلقت قرار داده و با استفاده از مدل تحلیل شبکه‌ای کلمات، به تبیین جایگاه مفهومی «سجده»، «ابلیس» و «آدم» در هندسه‌ی معرفتی قرآن می‌پردازد. در گام بعدی، این تحقیق با اتخاذ رویکردی عقلانی-کلامی، فرمان الهی را از منظر صفات ذاتی پروردگار، نظیر حکمت، صدق و عدل، مورد واکاوی قرار می‌دهد. در این مرحله، با استفاده از برهان «نفی نقیض غرض»، این فرضیه اثبات می‌شود که ساحت قدسی تشریح از تناقض منزه است؛ لذا هرگونه تفسیری که منجر به پذیرش سجده بر غیر خدا شود، به دلیل تضاد با صفت «نزاهت از شریک»، مردود تلقی می‌گردد. یافته‌های تحقیق از طریق تحلیل لایه‌ای آیات، نشان می‌دهد که کفر ابلیس نه یک عصیان رفتاری در برابر مخلوق، بلکه یک استکبار معرفتی در برابر تدبیر خالق بوده است. بدین ترتیب، روش تحقیق حاضر با تلفیق تحلیل‌های لغوی و استدلال‌های صفاتی، مدلی نو در فهم توحیدی وقایع قرآنی ارائه می‌دهد.

۴. یافته‌های تحقیق

در اینجا، با هدف واکاوی حقیقت سجود و حل تعارض ظاهری میان انحصار سجده برای خدا و فرمان سجده بر آدم، نتایج حاصل از تتبع در آیات وحی و متون روایی ارائه می‌گردد. یافته‌های این پژوهش در

چند لایه‌ی مترتب بر هم سازمانده‌ی شده است؛ ابتدا از منظر دکترین توحیدی، مبانی هستی‌شناختی سجده و صفات ذاتی پروردگار مورد تحلیل قرار می‌گیرد تا بستر امتناع شرک در کلام الهی تبیین گردد. سپس با ورود به مباحث زبان‌شناختی، نقش کلیدی حروف جاره (به‌ویژه «لام سببیت») در تغییر جهت معنایی این واقعه واکاوی خواهد شد. بخش مهمی از یافته‌ها به تبارشناسی ابلیس و شیطان و تحلیل ساختار وجودی انسان اختصاص یافته است تا مشخص گردد که منشأ عصیان و خطا، ریشه در کدام لایه‌های معرفتی و ساختاری دارد.

۴-۱. دکترین توحیدی و واکاوی ماهوی ساحت سجود

یافته‌های این بخش نشان می‌دهد که در هندسه‌ی معرفتی قرآن، «سجده» فراتر از یک آیین، نماد غایی «مرزبانی بنیادین» میان خالق و مخلوق است. بر اساس استقرار تام در آیات وحی، انحصار ساحت سجود برای ذات اقدس الهی بر سه رکن استوار است که هرگونه فرمان به سجده بر «غیر» را ممتنع می‌سازد.

۱) **بندگی به مثابه ساختار تکوینی غیرقابل‌تغییر:** قرآن کریم بندگی را تنها هدف آفرینش معرفی می‌کند (ذاریات: ۵۶) و آن را میثاقی فطری می‌داند (بقره، ۸۳). از آنجا که تمام موجودات، اعم از ملائکه و آدم، در رتبه‌ی ماهوی «عبد مملوک» و فاقد قدرت ذاتی هستند (نحل، ۷۵؛ مریم، ۹۳)، تخصیص شأن «مسجودیت» به یک مخلوق با اصل برابری در مقام بندگی و حاکمیت انحصاری خداوند (یوسف، ۴۰) در تضاد است؛ لذا فرمان «اشْجُدُوا لِآدَمَ» نمی‌تواند ناقض غرض اصلی خلقت (بندگی منحصر به فرد الله) باشد.

۲) **تحلیل جهت‌مندی و شمولیت سجده:** سجده در قرآن یک «فعل بسیط» است که جهت آن در کل کائنات، از سایه‌ها تا ستارگان، منحصرأً به سوی خالق است (نحل، ۴۹؛ رعد، ۱۵).

برهان خالقیت: خداوند حتی عظیم‌ترین پدیده‌ها مانند خورشید و ماه را، به دلیل «مخلوق‌بودن»، از دایره‌ی مسجودیت خارج می‌کند (فصلت، ۳۷). بر این اساس، کالبد حادث انسانی نیز به طریق اولی نمی‌تواند موضوعیت سجده پیدا کند. استدلال بر پایه‌ی «نقض غرض» در تشریح: اگر سجده طبق نص صریح قرآن، نزدیک‌ترین و منحصر به فردترین مسیر تقرب بنده به خالق باشد (علق، ۱۹)، فرمان به انجام این فعل برای یک «مخلوق»، مستلزم «نقض غرض» در ساختار بندگی است. به بیان دیگر، غرض از تشریح سجده تثبیت توحید و نفی هرگونه شریک است؛ لذا صدور فرمانی که هدف آن توجه به «غیر» باشد، با حکمت الهی و هدف غایی تشریح در تناقض خواهد بود (مطهری، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۴۸). بنابراین، برای پیشگیری از این نقض غرض، باید «لآدَمَ» را «علت» سجده برای خدا دانست، نه «هدف» آن.

۳) پیوند سجده با صفات ذاتی (حکمت، صدق و بقا): نزاهت خداوند از تناقض (نساء، ۸۲) اقتضا می‌کند که فرمان او با محکماتی چون «انحصار مکانی و فعلی سجده» (جن، ۱۸؛ نجم، ۶۲) همسو باشد. از منظر «اولویت بندگی در برابر ذات باقی»، سجده خضوع در برابر موجودی است که واجد کمال مطلق، «خیر» و «پایدار» باشد؛ چنان‌که قرآن کریم می‌فرماید: «وَاللَّهُ خَيْرٌ وَأَبْقَى» (طه، ۷۳). بر این اساس، ملائکه که بر پایه‌ی آگاهی پیشینی (بقره، ۳۰) به فناء و محدودیت خلقت بشر آگاه بودند، هرگز برای موجودی فانی و ممکن‌الوجود سجده‌ی عبادی نمی‌کنند؛ چراکه بندگی تنها در برابر ذات «باقی» و «صمد» معنا می‌یابد. بنابراین، فرمان سجده در واقع‌ی خلقت، لزوماً متوجه صانع باقی است که با آفرینش آدم، کمال قدرت خویش را متجلی ساخت.

۴-۲. انطباق فرمان با صفات ذاتی و ثبات سنت‌های الهی

این بخش بر این فرضیه استوار است که کلام الهی بر پایه‌ی «صدق و عدل» به کمال رسیده است (انعام، ۱۱۵) و محال است حکمی از سوی او صادر شود که با صفات ذاتی اش در تعارض باشد. یافته‌های این واکاوی عبارت‌اند از:

۱) ممانعت صفت «صدق» و «حکمت» از تناقض در تشریح: خداوند راستگوترین سخن‌گوست (نساء، ۱۲۲) و از لغویت منزّه است. از آنجا که «انحصار سجده برای خدا» سنتی تغییرناپذیر است (فاطر، ۴۳) و کلمه‌ی تامه‌ی توحیدی به شمار می‌آید، نقض این قانون مستلزم «کذب در خبر» یا وجود اختلاف کثیر در وحی است (نساء: ۸۲). از این رو، فرمان سجده نباید به گونه‌ای فهم شود که با اصل «فَأَسْجُدُوا لِلَّهِ وَاعْبُدُوا» (نجم، ۶۲) در تضاد باشد؛ زیرا خداوند حکیم هرگز به نقیض غرض خود فرمان نمی‌دهد.

۲) صفت عدل و امتناع فرمان به ظلم عظیم: عدالت الهی مقتضی قرار دادن هر چیز در جایگاه حق آن است. از آنجا که خداوند «شکر» را «ظلمی عظیم» نامیده است (لقمان، ۱۳) و هرگز اراده‌ی ظلم به عالمیان نمی‌کند (آل عمران، ۱۰۸)، محال است به برترین بندگانش (ملائکه) فرمان دهد که با سجده بر «غیر»، مرتکب بزرگ‌ترین منکر شوند. او هرگز به کژی فرمان نمی‌دهد (اعراف، ۲۸).

۳) صفت غنا و تنزیه (تسبیح): خداوند «غنی مطلق» است و تسبیح به معنای پاک دانستن ساحت او از هرگونه شریک است (طور، ۴۳). فرمان به سجده بر موجودی که در ذات خود فقیر و ممکن‌الوجود است (بشر)، با غنای ذاتی پروردگار سازگار نیست. تسبیح حقیقی اقتضا می‌کند که تمام غایات بندگی صرفاً به ذات او بازگردد؛ چنان‌که تمام ذرات عالم نیز در همین مدار واحد تسبیح‌گوی اویند (حشر، ۲۴). تحلیل صفات کمالیه نشان می‌دهد که ساختار تشریح در قرآن بر پایه‌ی «انسجام مطلق» است. بنابراین، واژه‌ی «لآدم» نمی‌تواند به معنای «سجده برای بشر» باشد؛ بلکه این فعل، سجده‌ی بندگی در

برابر «الله» بوده که به شکرانه‌ی تجلی قدرت او در کالبد آدم صورت گرفته است.

۳-۴. واکاوی جایگاه «آدم» در هندسه سجود

یافته‌های این بخش نشان می‌دهد که «آدم» در قرآن کریم، هرگز موضوعیت استقلالی برای سجده نداشته، بلکه صرفاً «بهبان‌هی تجلی» بوده است. این جایگاه بر سه محور زیر استوار است:

۱) آدم؛ محراب تجلی و سبب سجده: تحلیل فرمان «اسْجُدُوا لِآدَمَ» در کنار آیاتی دیگر، تصویرگری پروردگار (اعراف، ۱۱) و نفخ روح (حجر، ۲۹)، نشان می‌دهد که سجده‌ی فرشتگان، واکنشی عبادی به فعل خالقیت بوده است. در واقع، آدم نقش «لام سببی» را دارد؛ یعنی سجده برای خدا، به شکرانه‌ی خلق خلیفه‌ای است که مظهر علم الهی است. موجودی که خود دچار «فراموشی» و «فقدان عزم» است (طه، ۱۱۵)، نمی‌تواند غایت سجده‌ی ملائکه‌ی مقرب باشد.

۲) ماهیت کفر ابلیس؛ شورش علیه حکمت الهی: کفر ابلیس، نه یک خطای رفتاری در برابر بشر، بلکه چالشی بنیادین علیه کمال تدبیر پروردگار بود. ابلیس با امتناع از سجده برای خدا، مدعی شد که آفرینش انسان و ترجیح خاک بر آتش، خللی در حکمت صانع است. او با این استکبار، نه به آدم، بلکه به «شأن حکیمانه خدا» کفر ورزید. تلاش او برای گمراهی انسان نیز در واقع تلاشی برای «اثبات خطای خدا» و تأیید ظن خود در نالایق بودن این طراحی بود (سبأ، ۲۰).

۳) میثاق بندگی و نفی مسجودیت ذاتی: طبق آیه‌ی میثاق الست (اعراف، ۱۷۲)، تمام ذریه‌ی آدم (از جمله خود او) پیشاپیش به بندگی و ربوبیت واحد الله شهادت داده‌اند. موجودی که خود در رتبه‌ی بنیادین هستی، سند بندگی خویش را امضا کرده، نمی‌تواند معبود دیگران باشد. همچنین، فرمان «خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ» (اعراف، ۳۱)، تلازم همیشگی بنی آدم با مقام «سجده‌گزار» (نه مسجودیت) را تثبیت می‌کند.

آدم در قرآن، رمز یک آزمون بندگی است. ابلیس با تمرکز صرف بر «ماده» و غفلت از «صانع»، دچار انحطاط معرفتی شد. یافته‌ی نهایی این است که ملائکه در برابر عظمت خالق که از خاک، خلیفه می‌آفریند، سجده‌ی شکر به جای آوردند و عصیان ابلیس، تلاشی نافرجام برای اثبات نقص در این طراحی الهی بود.

۴-۴. تحلیل معناشناختی حرف «لام» در فرمان اسْجُدُوا لِآدَمَ

کلیدی‌ترین ابزار این پژوهش برای حل پارادوکس «سجده بر غیرخدا»، بازخوانی دقیق نقش نحوی حرف جرّ «لام» در ترکیب «لِآدَمَ» است. یافته‌های این بخش نشان می‌دهد که برخلاف تصور سنتی، این «لام» نه برای تعیین جهت فعل (لام غایت)، بلکه برای تبیین منشأ و سبب وقوع فعل (لام سببیت و شکر) به‌کار رفته است.

۱) اثبات «لام سببیت» در نظایر و ساختارهای تشریحی قرآن: برای درک حقیقت «لآدم»، باید الگوهای را در کلام وحی واکاوی کرد که در آن‌ها «لام» یک فعل عبادی را به یک «پدیده یا مخلوق» پیوند می‌زند، درحالی‌که جهت عبادت منحصرراً رو به سوی خدا باقی می‌ماند:

- «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكَ الشَّمْسِ» (اسراء، ۷۸): در این آیه، فعل عبادی «نماز» با حرف «لام» به پدیده‌ای مادی (خورشید) پیوند خورده است. روشن است که خورشید در اینجا مسجود با غایت نماز نیست؛ بلکه «لام» نشان‌دهنده «سبب و جواب» یا «مناسبت زمانی» برای انجام عبادت به درگاه خداوند است. همان‌گونه که نماز «لُدُلُوكَ»، سجده بر خورشید نیست، سجده‌ی «لآدم» نیز لزوماً به معنای سجده بر بشر نیست؛ بلکه آدم در اینجا علت موضوعی و مناسبت تجلی برای انجام یک عبادت منحصرراً توحیدی است (ابن‌هشام، ۱۴۰۵ق، ص ۲۴۹).

- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَوَدَّىٰ لِلصَّلَاةِ» (جمعه، ۹): در اینجا نیز «لام» بیانگر مناسبت نداشت؛ یعنی اذان به خاطر (به مناسبت) نماز است، نه اینکه ندا برای خود نماز (به‌عنوان معبود) باشد.

۲) انحصار «لام پرستش» برای «الله» در هندسه‌ی وحی: استقرای تام در قرآن ثابت می‌کند که هرگاه «سجده» با حرف «لام» در مقام بیان «معبود» به‌کار رفته، متعلق آن بدون استثنا ذات «الله» بوده است: «وَأَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ» (فصلت: ۳۷)؛ «فَأَسْجُدُوا لِلَّهِ وَاعْبُدُوا» (نجم، ۶۲).

در هیچ جای کلام وحی، سجده برای غیر خدا با حرف «لام» به‌عنوان یک عمل تشریحی ستایش‌آمیز نیامده است. حمل «لآدم» بر معنای «سجده به‌سوی آدم»، نقض ساختار زبانی قرآن (القرآنُ يُفَسِّرُ بَعْضُهُ بَعْضًا) و خروج از منطق توحیدی است.

۳) قاعده‌ی «لام شکر» در تجلی نعمت خلافت: در زبان عربی، هنگامی که نعمتی عظیم از سوی خالق ظهور می‌کند، سجده‌ای به شکرانه‌ی آن («ل شکر النعمه») ادا می‌شود. آفرینش انسان، بزرگ‌ترین تجلی قدرت الهی بود:

«فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» (حجر، ۲۹): حرف «لام» در «لَهُ»، پیوندی مستقیم با فعل «نَفَخْتُ» (نفخ روح توسط خدا) دارد. ملائکه مأمور شدند به شکرانه‌ی این نفخ‌هی قدسی، در برابر «صانع» آن به خاک بیفتند. آدم در اینجا وجه انتساب این شکرگزاری است، نه معبود آن. از مجموع تحلیل‌های فوق، این یافته‌ی بنیادین حاصل می‌شود که در واقعه‌ی خلقت، باید میان «موضوع واقعه» (آدم) و «غایت بندگی» (الله) تفکیک قائل شد. «آدم» در این فرمان، نقش اختصاص موضوعی را ایفا می‌کند؛ یعنی این مجمع قدسی به «مناسبت» آدم برپا شده، اما «مسجودله» (کسی که سجده برای اوست) منحصرراً پروردگار است.

در مهندسی کلام وحی، حرف «لام» در آیه‌ی ۳۴ بقره (وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ)، هم‌جنس با آیه‌ی ۷۸ اسراء (أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكَ الشَّمْسِ...) است، نه هم‌کارکرد با آیه‌ی ۳۷ فصلت (لَا تَسْجُدُوا

لِلشَّمْسِ وَ لَا لِلْقَمَرِ وَ اسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ). همان‌گونه که «الدُّلُوك» به معنای این نیست که خورشید معبود نماز باشد، آدم در «لآدم» نیز مسجود سجده نیست؛ تفاوت تنها در این است که در آیه‌ی فصلت به «ذات معبود» تصریح شده، اما در آیه‌ی بقره به «علت عبادت» اشاره شده است.

۴-۵. تبارشناسی «ابلیس» و فلسفه‌ی عصیان در هندسه توحید

تحلیل موارد تکرار واژه‌ی «ابلیس» در قرآن کریم، در کنار بستر اعتراضی آیه‌ی ۳۰ سوره‌ی بقره، نتایج راهبردی ذیل را برای تبیین انحصار سجده به دست می‌دهد:

۱) **سجده؛ آزمون تطهیر از تردید پنهان:** اعتراض اولیه‌ی فرشتگان به خلقت انسان، «أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ...»، نوعی تردید در حکمت مطلقه بود. فرمان «اسْجُدُوا لِآدَمَ» در واقع دستوری برای سجده به ذات پروردگار، به مناسبت این خلقت بحث‌برانگیز بود تا ملائکه با خضوع در برابر «آمر»، غبار تردید را از ساحت معرفتی خود پاک کنند. فرشتگان با سجده به خدا، به شکرانه‌ی خلقت آدم، تسلیم محض شدند، اما ابلیس تنها موجودی بود که این تردید ذهنی را به «کفر جلی» آشکار تبدیل کرد: «أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ» (بقره، ۳۴).

۲) **ابلیس؛ مدعی نقص در علم و حکمت الهی:** واژه‌ی «ابلیس» در قرآن، دقیقاً در لحظاتی به کار رفته است که او در مقام یک «منتقد معترض» ظاهر می‌شود. او با امتناع از سجده، در حقیقت «صفت حکمت» خدا را نشانه گرفت. منطق استکباری او این بود که انتخاب موجودی «مفسد و خون‌ریز» بر موجودی «نورانی و تسبیح‌گو»، برخلاف موازین عقلی است. او نخواست با سجده به خدا، اشتباه خود را بپوشاند؛ بلکه ایستاد تا لایق نبودن آدم را به خدا ثابت کند: «قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ...» (ص، ۷۶).

۳) **پروژه‌ی ابدی برای اثبات خطای حاکمیتی پروردگار:** بر اساس آیه‌ی ۲۰ سوره‌ی سبأ، «وَلَقَدْ صَدَقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ»، تمام تلاش ابلیس پس از هبوط، معطوف به این است که «گمان اولیه» و اعتراض ملائکه، مبنی بر شرور بودن انسان، را به کرسی بنشانند. او با به فساد کشاندن انسان، در پی آن است که مدام به خداوند ثابت کند: «دیدی در مورد این موجود اشتباه کردی؟ دیدی او همان مفسد و خون‌ریزی است که گفتیم؟». عصیان ابلیس، یک لجاجت ساده نبود، بلکه یک کودتای معرفتی برای زیر سؤال بردن علم مطلق الهی بود. او با سوگند به عزت خدا، «فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ» (ص، ۸۲)، در واقع جنگی را آغاز کرد تا نشان دهد «فرمان سجده»، به شکرانه‌ی خلقت انسان، از اساس بی‌مبنا بوده است.

۴) **ساختار «جنود ابلیس» و چالش اراده‌ی واحد:** تعبیر «جُنُودُ إِبْلِيسَ أَجْمَعُونَ» (شعراء، ۹۵) نشان می‌دهد که او به دنبال تشکیل یک «سیستم جایگزین» برای به چالش کشیدن هندسه‌ی توحید است. لشکریان او بازوهای اجرایی موجودی هستند که مدعی کشف حقیقتی است که، به زعم باطل او، خداوند از آن غافل بوده است. ابلیس در قرآن، نماد موجودی است که «بندگی» را مشروط به «فهم

شخصی خود» کرد. او به جای آنکه به خاطر خلقت شگفت آور آدم به خداوند سجده کند، بر اعتراض اولیه پافشاری کرد تا ثابت کند آن فرمان، یک خطای مدیریتی در نظام خلقت بوده است. این یافته ثابت می کند که «سجده‌ی ملائکه» هرگز برای «بزرگداشت آدم» نبود، بلکه برای اعتراف به حکمت مطلق خدا و تسلیم شدن در برابر او بود؛ اعترافی که ابلیس از آن سرباز زد و با این کار، به جای آدم، به «خدا» کفر ورزید.

۵) ابلیس در نقش تسهیل گر گمراهی؛ واکاوی استقلال آزمون از وجود شیطان: واکاوی فلسفه‌ی خلقت نشان می دهد که برخلاف پندار رایج، ابلیس نقش «علت تامه» یا «شرط لازم» برای تحقق آزمون بشر را ندارد. بر اساس نص صریح قرآن، غایت آفرینش، ابتلای انسان برای ظهور «حسن عمل» است (ملک، ۲). از آنجا که ساختار وجودی انسان ترکیبی از «عقل» و «نفس اماره» است، بستر آزمون و امکان خطا، اصالتاً در درون ذات بشر تعبیه شده است (شمس، ۸). در این هندسه، ابلیس نه پدیدآورنده‌ی مسیر گناه، بلکه تنها تسهیل گر در لایه‌هایی است که پیش تر توسط نفس انسانی بسترسازی شده است. بهترین گواه بر این مدعا، گزارش قرآن از خطبه‌ی ابلیس در روز قیامت است: «وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُمُونِي وَلَوْ مَوْأَنُفْسِكُمْ؛ و مرا بر شما هیچ دستی نبود، جز اینکه شما را خواندم و مرا پاسخ دادید، پس مرا سرزنش مکنید و خود را سرزنش کنید» (ابراهیم، ۲۲). این «نفسی سلطان» از سوی ابلیس، تأیید می کند که او هیچ قدرت قاهره‌ای برای تغییر سرنوشت انسان ندارد. او تنها دعوت می کند و این نفس انسان است که آگاهانه پاسخ می دهد؛ از این رو، فرآیند «ابتلاء» مستقل از وجود خارجی ابلیس طراحی شده و حتی بدون تمرد او نیز تداوم می یابد؛ چراکه تقابل میان «نجدین»؛ خیر و شر، از مقتضیات آزادی و اختیار انسانی است. این نگاه، تمرکز معرفتی را از عامل بیرونی به مسئولیت فردی و ساختار درونی آزمون منتقل می کند.

۶) بازخوانی تفاوت «ابلیس» و «شیطان» در پرتو آیه‌ی ۵۰ سوره‌ی کهف: در این بخش، با تحلیل شبکه‌ای آیات و واکاوی واژه‌شناختی «ذریه»، به اثبات این فرضیه می پردازیم که «شیطان» وجودی مستقل و در عرض ابلیس نیست؛ بلکه عنوانی است که بر ابلیس، به مثابه کانون عصیان، و تمامی پیروان او، به مثابه بازوهای اجرایی، اطلاق می شود.

الف) کالبدشکافی واژه‌ی «ذریه»؛ از پیوند خونی تا پیوند فکری

اصلی ترین چالش در برابر این نظریه، عبارت «ذُرِّيَّةٌ» در آیه‌ی ۵۰ سوره‌ی کهف است. اما با استناد به منطق زبانی قرآن، «ذریه» همواره به معنای فرزند خونی نیست. کلمه‌ی «ذریه» در قرآن کریم کاربردهای متفاوتی دارد، از قبیل:

۱- ذریه به مثابه پیروان: در آیه‌ی ۸۳ سوره‌ی یونس، «فَمَا آمَنَ لِمُوسَىٰ إِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ»، ذریه برای پیروانی به کار رفته که پیوند «آرمانی» با موسی داشتند، نه الزاماً رابطه‌ی نسبی.

۲- ذریه به مثابه سنخیت در صفت: آیه ۳۴ سوره آل عمران، «ذُرِّيَّةٌ بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ»، نشان می‌دهد که ذریه بودن، فراتر از ژنتیک، به معنای «وحدت در ویژگی‌های فکری» است. ذریه‌ی ابلیس در آیه ۵۰ کهف، تمامی موجوداتی، اعم از جن و انس، هستند که تفکر استکباری ابلیس را پذیرفته و در مسیر او «تکثیر» شده‌اند. «ذریه» در اینجا لزوماً به معنای تناسل بیولوژیک نیست، که ابلیس را شبیه موجودات مادی کند، بلکه به معنای تداوم فکری و تشکیلاتی است.

ب) شیطان؛ «عنوان عملکردی» و لایه‌ی اجرایی ابلیس

اول: بررسی موارد کاربرد واژه‌ی «شیطان» در قرآن نشان می‌دهد که این واژه، فراتر از یک نام، به یک «وضعیت رفتاری و عملیاتی» اشاره دارد. قرآن زمانی از این واژه استفاده می‌کند که پای «اغوا، سرکشی و تأثیرگذاری» در میان است. در تحلیل معناشناختی و ریشه‌شناسی واژگانی کلمه‌ی شیطان، باید به ریشه‌های لغوی آن توجه کرد. راغب اصفهانی معتقد است شیطان می‌تواند از ریشه‌ی «شَطَطٌ يَشِيطُ» به معنای سوختن از سر خشم باشد؛ لذا شیطان موجودی است که به دلیل ماهیت ناری، خلق شده از نار، اختصاص به فرط قوه‌ی غضبیه و حمیت مذموم دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۴۵۴). همچنین، خلیل‌بن‌احمد آورده است که «الشَّطَنُ» به معنای طناب بلند و محکمی است که برای بستن اسب سرکش به‌کار می‌رود؛ از این رو، شیطان به موجودی اطلاق می‌شود که به دلیل شدت اَشْر، شرارت، و سرکشی، از مسیر حق فاصله گرفته و مشطون، بسته‌شده به ریسمان دوری، گشته است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۶، ص ۲۳۶).

دوم: درحالی‌که «ابلیس» نام آن هویت واحد معترض است، واژه‌ی «الشَّيْطَانُ»، با الف و لام عهد، به همان ابلیس در مقام عملیاتی اشاره دارد؛ موجودی که به سبب «شیاط»؛ احتراق غضب، و «شطن»؛ سرکشی و دوری، به دنبال لغزش انسان است: «فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ» (بقره، ۳۶).

سوم: آیه ۱۱۲ سوره انعام، «شَيَاطِينِ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ»، محکم‌ترین دلیل بر آن است که شیطان یک «صفت رفتاری» و عنوانی برای هر موجود متمرّد است. وقتی انسان نیز می‌تواند متصف به این عنوان باشد، یعنی «شیطان» یک نقش^۱ است، نه یک نژاد. هر موجودی که بر مدار غضب و دوری از حق حرکت کند، در جرگه‌ی «شیاطین» قرار می‌گیرد.

۷) تحلیل مفهوم «ولایت» و «حزب» در جبهه‌ی ابلیس: خداوند می‌فرماید: «أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي» (کهف: ۵۰). ولایت، سرپرستی و پیوند، امری انتخابی و فکری است. انسان‌ها با «فرزندان خونی» یک موجود غایب هم‌پیمان نمی‌شوند، بلکه با «اندیشه و القانات» جریان معارض با حق پیوند می‌خورند. تعبیری همچون «حزب الشَّيْطَانِ» (مجادله: ۱۹) و «إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ» (اسراء: ۲۷) ثابت

می‌کند که شیطان یک تشکیلات فکری است. این شبکه، ذریه‌ی ابلیس هستند که وظیفه‌شان اثبات پنداری خطای خدا در خلقت انسان است. بنابراین، شیطان وجود خارجی مجزایی در عرض ابلیس ندارد. ابلیس «بنیان‌گذار» این جریان و شیطان «برچسب» عملکردی این جریان است. پس وقتی قرآن از «ذریه‌ی ابلیس» سخن می‌گوید، در واقع به «تداوم فکری» کفر ابلیس اشاره دارد. هر کس که در مسیر اثبات نالایق بودن انسان گام بردارد، عضوی از این ذریه و ملقب به «شیطان» است. این یافته، پیوند میان «عصیان در آغاز خلقت» و «وسوسه در طول تاریخ» را به‌زیبایی تبیین می‌کند.

۸) تحلیل تقدم «ضعف ساختاری» بر «وسوسه‌ی بیرونی»؛ نقد ابلیس محوری در تبیین گناه: برخلاف انگاره‌های رایج که شیطان را «علت تاهه» و تنها عامل سقوط انسان می‌پندارند، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که بستر گناه و خطا، پیش از ترمز ابلیس، در «طراحی مادی و ساختار وجودی انسان» تعبیه شده بود. این تحلیل بر ارکان ذیل استوار است:

الف) پیش‌بینی ملانکه؛ گواهی بر «فساد ساختاری» پیش از عصیان ابلیس: دقیق‌ترین شاهد بر اصالت خطا در ساختار بشر، آیه‌ی ۳۰ سوره‌ی بقره است. ملانکه پیش از آنکه ابلیس جبهه‌ی کفر را بگشاید، بروز «فساد و سفک دماء» را پیش‌بینی کردند. این حقیقت اثبات می‌کند که «پتانسیل گناه» در بافت مادی و تراحمات زیستی زمین نهفته است. در واقع، «بدی» در بن‌مایه‌ی خلقت موجودی که دارای اختیار در عالم ماده است، ریشه دارد؛ لذا حتی در فرض عدم وجود ابلیس، انسان به دلیل ماهیت «امکان‌وجودی»، مستعد خروج از مدار حق بود.

ب) نفس اماره، موتور محرک درونی و موتور تولید خطا است: تصریح قرآن بر «إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ» (یوسف، ۵۳)، بیانگر آن است که محرک اصلی بدی، در درون نهاد بشر تعبیه شده است. «نفس» بخشی از معماری وجودی بشر است، نه القای ابلیس. انسان به دلیل محدودیت‌های ساختاری همچون ضعف ذاتی (نساء، ۲۸)، شتاب‌زدگی (اسراء، ۱۱) و بخل و جهل (احزاب، ۷۲)، حتی در غیاب محرک خارجی، زمینه‌ساز کفر و ناسپاسی (کفور) می‌گردد.

ج) ابلیس؛ شتاب‌دهنده است، نه پدیدآورنده: نقش ابلیس در نظام خلقت، نقش «تولیدی» نیست، بلکه نقش تزینی و تسهیل‌گری است. قرآن با واژه‌ی تزیین (انعام، ۴۳)، تأکید می‌کند که او صرفاً تکانه‌های برخاسته از هوای نفس را در نظر انسان زیبا جلوه می‌دهد. او «موجد» گناه نیست، بلکه «کاتالیزوری» است که بر شکاف‌های وجودی از پیش موجود سوار می‌شود. ابلیس تنها فرآیند گمراهی را که در بن‌مایه‌ی خلقت انسان، به‌عنوان موجودی مختار و ممکن‌الوجود، ریشه داشت، سازمان‌دهی و تسریع کرد. ابلیس پدیدآورنده‌ی میل به گناه نیست، بلکه تحریک‌کننده و جهت‌دهنده به تمایلات موجود در ساختار مادی انسان، نفس اماره، است.

د) این دیدگاه که «اگر شیطان نبود، ما گناه نمی‌کردیم»، نوعی فرار از مسئولیت است که قرآن در آیه‌ی

۲۲ سوره‌ی ابراهیم با آن مقابله می‌کند. ابلیس به‌صراحت در قیامت می‌گوید: «مَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ». او اعتراف می‌کند که تنها «دعوت» کرده و زمینه‌ی پاسخ به این دعوت، میل به خطا، پیشاپیش در نهاد خود انسان فراهم بوده است. با توجه به آنچه گفته شد، داستان خلقت با استکبار ابلیس «کامل» نشد، بلکه ابلیس تنها تسهیل‌کننده‌ی مسیری گشت که در بافت خلقت مادی وجود داشت. این یافته پاسخ قاطعی به شبهه‌ی «چرایی فرمان سجده با وجود علم خدا به گناه انسان» است؛ چراکه خطا، لازمه‌ی فرآیند رشد و اختیار موجودی مادی است. ابلیس نه «موجد بدی»، بلکه «مظهر استکبار در برابر حکمت صانع» بود که کوشید با بهره‌برداری از ضعف‌های ذاتی بشر، فرمان توحیدی سجده را بی‌منا جلوه دهد.

۴-۶. تلفیق و منظومه‌ی نهایی یافته‌ها

یافته‌های این پژوهش نه به‌صورت جزایری مستقل، بلکه در قالب یک هندسه‌ی توحیدی پیوسته بر یکدیگر تکیه دارند. ارتباط منطقی میان ارکان این نظریه در سه سطح ذیل انتظام یافته است:

(۱) **پیوند لاهوتی نظام صفاتی:** نخستین حلقه، ابتداء حصر سجود بر «حکمت و صدق مطلق» پروردگار است. اگر کلام وحی از تناقض منزه است (نساء، ۸۲)، انحصار سجده برای الله (نجم، ۶۲)، یک «ثابت لایتغیر» است که هرگونه فرمان به سجده بر غیر، حتی به‌عنوان تحیت یا قبله، را ممتنع می‌سازد.

(۲) **پیوند معرفت‌شناختی، تحلیل زبانی و شأن آدم:** با اثبات نقش لام سببیت و تعلیل در ترکیب «لآدم»، جهت فعل از «مخلوق» به سمت «خالق» باز می‌گردد. در این منظومه، آدم نه یک «معبود فرعی»، بلکه «محراب تجلی» است. فقر ذاتی و نسیان آدم (طه، ۱۱۵) نیز شاهده‌ی بر این مدعاست که کالبد بشری، فاقد صلاحیت مسجودیت بوده و صرفاً «بهانه و سبب» یک عبادت توحیدی قرار گرفته است.

(۳) **پیوند تبارشناختی، ماهیت کفر ابلیس:** در نهایت، تمام استدلال‌ها در واکاوی کفر ابلیس به ثمر می‌نشیند. با پیوند یافته‌ها مشخص می‌شود که امتناع ابلیس، نه یک «بداخلاقی نژادی» در برابر بشر، بلکه یک کودتای معرفتی علیه حکمت صانع بوده است. او با نفی «سجده به سبب آدم»، در حقیقت علم و تدبیر الهی را هدف کفر خود قرار داد.

خلاصه‌ی پیوستگی: خدای حکیم، به دلیل انحصار ذاتی بندگی، فرمانی صادر کرد که فرشتگان به شکرانه‌ی تجلی قدرت در آدم، ذات حق را سجده کنند؛ ابلیس با نفی این حکمت، به جای آدم، در حقیقت «خدا» را هدف کفر خود قرار داد و جریانی، شیطان، را برای اثبات این ادعا، خطای تدبیر الهی، در طول تاریخ بنیان نهاد.

۵. نتیجه گیری

پژوهش حاضر با هدف واسازی پارادوکس ظاهری میان انحصار سجده برای خالق و فرمان به سجده بر مخلوق، به بازخوانی دکترین توحیدی در واقعه‌ی خلقت پرداخت. نتایج حاصل از این واکاوی، ضمن نشان دادن انسجام ساختاری وحی، افق‌های جدیدی را در تبیین نسبت میان خالق، آدم و ابلیس می‌گشاید. یافته‌های این تحقیق در سه سطح کلان با پیشینه‌ی پژوهش قابل مقایسه و واکاوی است:

(۱) از منظر معناشناختی و نحوی (تقابل با نظریات تحیت و قبله): درحالی‌که مفسران کلاسیک، همچون طبری و زمخشری، با تغییر ماهیت سجده به «تحیت»، سعی در حل تعارض داشتند، و مفسران معاصرین چون علامه طباطبایی و جوادی آملی بر نظریه‌ی «قبله‌انگاری» (آدم به‌مثابه‌ی مسجوداًلیه) تأکید ورزیده‌اند، یافته‌های این پژوهش مسیر سومی را بر مبنای «لام سببیت» گشود. برخلاف پیشینه که همواره سعی در تأویل فعل سجده داشت، این تحقیق ثابت کرد که با تکیه بر کاربردهای قرآنی «لام»، نظیر «لُدْلُوكِ الشَّمْسِ»، موضوعیت سجده از «آدم» به «خداوند» بازمی‌گردد. این دستاورد، نه تنها اشکال مصطفوی بر تقلیل معنای سجده را مرتفع می‌کند، بلکه با دکترین «نزاهت از تناقض» (نساء: ۸۲) انطباق بیشتری دارد.

(۲) از منظر تبارشناسی عصیان (تقابل با رویکردهای اخلاق محور): در مطالعات ایزوتسو، تقابل ابلیس و ملانکه در قالب «استکبار» و «تسلیم» تحلیل شده است. یافته‌های این پژوهش، ضمن تأیید نگاه ایزوتسو، گامی فراتر نهاده و عصیان ابلیس را یک کودتای معرفتی علیه صفت حکمت الهی بازتعریف نمود. برخلاف دیدگاه‌های سنتی که سقوط ابلیس را صرفاً ناشی از «حسادت نژادی» می‌دانستند، این تحقیق نشان داد که ابلیس با نفی «سجده‌ی شکر» (به سبب خلق آدم)، در حقیقت مدعی وجود نقص در نظام تدبیر الهی گشت. این یافته، ابلیس را از یک موجود عاصی ساده به یک «آنتی‌تزنظام‌مند» در برابر توحید بدل می‌کند.

(۳) از منظر انسان‌شناسی دفاعی (نقد ابلیس محوری در گناه): برخلاف انگاره‌های رایج در برخی منابع روایی و تفسیری که شیطان را علت تامه‌ی سقوط انسان می‌پندارند، یافته‌های پژوهش با تکیه بر آیات ۳۰ بقره و ۵۳ یوسف، بر تقدم ضعف ساختاری بر وسوسه‌ی بیرونی تأکید ورزید. این نتیجه با دیدگاه شهید مطهری در باب اختیاری بودن گناه همسوست، اما با این نوآوری که ابلیس را تنها یک کاتالیزور و شتاب‌دهنده در بستر از پیش فراهم‌شده‌ی «نفس اماره» می‌داند، نه پدیدآورنده‌ی اصل شر.

از مجموع یافته‌های تحقیق، نتایج راهبردی ذیل به‌عنوان «نظریه‌ی منتخب» استنتاج می‌گردد:

الف) وحدت مسجود: ساحت سجود در قرآن، حریمی غیرقابل تخصیص است. فرمان «اسْجُدُوا لِآدَمَ» نه یک استثنا، بلکه دستوری برای سجده به خداوند به مناسبت (لام سببیت) ظهور خلیفه بود.

ب) تفکیک هویتی ابلیس-شیطان: واژه‌ی «شیطان»، برخلاف تصور عامه، نه یک موجود مجزا، بلکه عنوانی عملکردی برای جریان معارض حکمت الهی است که در قالب یک شبکه‌ی فکری (ذریه‌ی معنوی) فعالیت می‌کند.

ج) پاسخ به پارادوکس صفاتی: پذیرش هرگونه سجده بر آدم (حتی به‌عنوان قبله)، با صفت «غنا» و «عدل» الهی در تعارض است. یافته‌های این پژوهش با بازگرداندن جهت سجده به سمت خالق، انسجام نظام صفات باری تعالی را در تشریح اثبات نمود.

۶. پیشنهادها

۱) با توجه به کارکرد راهگشای «لام سببیت» در این تحقیق، پیشنهاد می‌شود پژوهشگران در سایر احکام تبعیدی قرآن که با حرف «لام» پیوند دارند، بازخوانی مشابهی جهت تقویت مبانی توحیدی انجام دهند.

۲) بازتعریف ماهیت «وسوسه» بر اساس مدل «کاتالیزوری» ارائه‌شده در این مقاله، می‌تواند در حوزه‌های روان‌شناسی اسلامی و تربیت دینی به‌عنوان یک الگوی نوین مورد استفاده قرار گیرد.

منابع

قرآن کریم.

- ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة. (ج ۳). قم: مکتب الاعلام الاسلامی
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. (ج ۶). بیروت: دار صادر.
- ابن هشام، جمال الدین. (۱۴۰۵ق). مغنی اللیب عن کتب الأعراب. قم: منشورات کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی.
- ایزوتسو، توشی هیکو. (۱۳۶۸). خدا و انسان در قرآن. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دارالعلم.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. (ج ۱). بیروت: دارالکتاب العربی.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. (ج ۸). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. (ج ۱). تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. (ج ۱). بیروت: دار المعرفه.
- طنطاوی، سیدمحمد. (۱۴۱۸ق). التفسیر الوسیط للقرآن الکریم. (ج ۵). قاهره: نهضه مصر.
- طیب، سیدعبدالحسین. (۱۳۷۸). اطبیب البیان فی تفسیر القرآن. (ج ۱). تهران: انتشارات اسلام.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب (تفسیر کبیر). (ج ۲). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ق). کتاب العین. (ج ۶). قم: هجرت
- فیض کاشانی، ملامحسن. (۱۴۱۵ق). تفسیر الصافی. (ج ۱). تهران: مکتبه الصدر
- قرشی، سیدعلی اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. (ج ۱، ۳). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۰). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. (ج ۵). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۲). آشنایی با قرآن. (ج ۱). تهران: انتشارات صدرا.
- Abū Zayd, N. H. (2003). *The Concept of the Text: A Study of the Qur'anic Sciences*. Cairo: Al-Hay'ah al-Misriyyah al-Ammah lil-Kitab.
- Crone, P. (2010). *God's Rule: Government and Islam*. New York: Columbia University Press.
- Mir, M. (1986). *Coherence in the Qur'an: A Study of Islahi's Concept of Nazm in Tadabbur-i Qur'an*. Indianapolis: American Trust Publications.
- Nasr, S. H. (Ed.). (2015). *The Study Quran: A New Translation and Commentary*. San Francisco: HarperOne.